

Amir Kapetanović
Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Ulica Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
akapetan@ihjj.hr

UPORABNE (STILISTIČKE) ODREDNICE U PLANIRANOM STAROHRVATSKOM RJEČNIKU

U boljim leksikografskim priručnicima dodaju se podaci o stilističkom statusu određenih leksema ili pojedinih njihovih značenja. Uporabne (stilističke) odrednice u sklopu leksikografskoga članka bitne su za korisnike aktualnih (suvremenih) stanja (živih) jezika jer uz njihovu pomoć oni mogu korektno odabrati određenu riječ i primijeniti je prikladno u određenom kontekstu. Postavlja se pitanje trebaju li povijesni rječnici imati u leksikografskim člancima stilističke odrednice. Takve su odrednice predviđene u prvotnom nacrtku za leksikografsku obradu *Starohrvatskoga rječnika* (D. Malić, *Nacrtak za hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika*, Zagreb, 2002.). U prilogu ćemo na temelju leksikografske interpretacije starohrvatskih primjera razmotriti njihovu opravdanost u *Starohrvatskom rječniku* i sličnim povijesnim rječnicima.

1. Uvod

Stilističke ili uporabne odrednice kvalifikativi su kojima se u rječnicima tumači ili određuje pripadnost neke riječi (ne nužno i čitava višeznačnoga leksema) određenom jezičnom sloju i stilu. U leksikografiji postoji duga tradicija pridavanja takvih odrednica u rječnicima različitih jezika svijeta, a njihova primjena ovisi o vrsti, opsegu i načelima izradbe rječnika te stupnju složenosti rječničke jedinice. One proizlaze (1) iz proučavanja i interpretacije određenoga teksta, opusa ili korpusa i/ili (2) iz proučavanja i interpretacije uobičajene jezične uporabe, pa osim deskripcije može imati i ulogu normativne uputnice za uporabu, što je osobito važna obavijest za one korisnike koji nisu sigurni kako se primjenjuju riječi u određenom kontekstu ili za one korisnike koji nisu izvorni govornici. Stilistička kvali-

fikacija leksema i frazema ne zasniva se samo na određivanju njihove pripadnosti funkcionalnim stilovima i njihovoj emocionalnoj, ekspresivnoj i vrijednosnoj obojenosti (Menac 1998:262–263). Osim funkcionalnoga i jezičnostilskoga raslojavanja, leksik se također područno¹, vremenski i sociokulturno raslojava. Premda su u suvremenim rječnicima hrvatskoga jezika zastupljeni različiti stilistički kvalifikativi, zapaženo je već da postoji razlika u pristupima i lingvostilističkom obilježavanju riječi (različite kratice) te u stilističkim interpretacijama pojedinih riječi (Menac 1998:263–264; Tikvica 2009). U Akademijinu rječniku stilističke odrednice nisu sustavno pridavane riječima, ali mogu se kadšto naći neki kvalifikativi (npr. s.v. *kleti*, od pogrđnosti do specifične uporabe).

U *Nacrtku za hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika* D. Malić piše o uporabnim odrednicama koje treba pridavati leksiku u planiranom povijesnom rječniku (današnji radni naslov: *Starohrvatski rječnik*):

»Uporabne odrednice ili kvalifikativi uglavnom se odnose na stilsku razinu, npr. euf. (= eufemizam), pren. (= preneseno), pej. (= pejorativno) i sl. One dolaze ispred opisne ili sinonimne definicije. Strukovni kvalifikativi za građu o kojoj je riječ ne dolaze u obzir. Mogu se pojaviti određeni crkveni ili liturgijski nazivi, ali njihova se upotreba razabire iz definicije. Biljke, životinje i druge prirodne pojave pojavljuju se u tekstovima obuhvaćenoga vremena kao opći, a ne kao strukovni pojmovi« (Malić 2002:117).

Osim definicije i primjera uporabnih (stilističkih) odrednica te određivanja njihova mjesta u rječničkoj jedinici (uobičajeno ispred definicije) daje se praktična uputa u vezi s građom koja bi trebala postati predmet leksikografskoga opisa, pa se naglašava da strukovni kvalifikativi nisu primjenjivi (unatoč tomu, smatramo da bi ipak bile korisne leksikografske napomene o tom funkcioniraju li određeni leksemi kao nazivi u nekoliko vrela, npr. kao crkveni, liturgijski ili pravni nazivi). O primjenjivosti ostalih kvalifikativa ne kaže se na tom mjestu ništa. Stoga ćemo u ovom radu nastojati ukratko iznijeti neka razmišljanja u vezi s raslojavanjem i leksikografskim označivanjem starohrvatskoga leksika te predvidjeti probleme i predložiti rješenja.

¹ S. Babić dijalektne/teritorijalne odrednice svrstava u stilističke, premda »same po sebi ne bi bile« takve, ali »vrijednost riječi odmjeravaju s književne razine, a na njoj zbog svoje dijalektne ili lokalne obilježenosti nisu stilski neutralne« (Babić 1981:81).

2. Raslojavanje leksika i odrednice u povijesnom rječniku

Današnju funkcionalnostilsku raščlanjenost jezične uporabe ne smijemo projicirati u srednji vijek. Leksik toga razdoblja mogao bi se, ako se s oprezom pristupi raščlambi tragova negdašnje jezične zbilje, dijeliti ugrubo po pripadnosti liturgijskom, književnom, administrativnom i razgovornom diskurzu. Primjerice, liturgijskom bi pripadao leksem *antifona*, književnom *blagovati*, administrativnom *pristav*, a razgovornom *usran* u sljedećim primjerima:

- (1) *Antifona: Ne spomeni se, Gospodine...* (*Akademijin dubrovački molitvenik*, Malić 2004:254)
- (2) *Gdi hoćeš da pripravimo tebi **blagovati** vazam?* (*Zadarski lekcionar*, Malić 2004:52)
- (3) *... ta **pristav** ima imiti od vsakoga goveda soldini 5...* (*Vinodolski zakon*, Bratulić 1988)
- (4) *I totu reče knez Juraj Mišlenović: “**Usrani** su ti listi!”.* (*Lička isprava iz Kasega*, Hercigonja 1975:405)

Problematično je prilikom takva razvrstavanja leksika (ili dodjeljivanja odrednica *liturg. / knjiž. / adm. / razg.*) to što ne poznajemo zbiljske granice negdašnje jezične uporabe, pa samo na temelju pisanih potvrda možemo pretpostaviti kojemu diskurzu određena riječ pripada. Zapisana jezična svjedočanstva ne mogu se poistovjetiti s ukupnom jezičnom uporabom u srednjem vijeku jer je veći dio te uporabe nezapisan (bio je usmen), a dio zapisanih jezičnih svjedočanstava nije do danas očuvan. Stoga je pravo pitanje koliko na temelju pisanih potvrda (pa i ako ih gotovo sve uzmemo u obzir) stvaramo ispravnu jezičnu sliku o negdašnjoj stilističkoj raslojenosti i pripadnosti pojedinih leksema. Drugi problem su leksemi koji ne pripadaju samo jednom diskurzu, pa bi bilo potrebno na temelju utvrđene čestotnosti, što preciznije, naznačiti u kojem je diskurzu uporaba leksema dominantna.

Leksik se raslojava područno ili po svojem podrijetlu: neki su leksemi bili dio opće uporabe na gotovo čitavu jezičnom prostoru ili su pripadali samo određenim dijalektnim i komunalnim/regionalnim idiomima. Primjerice:

- (5) ***Kaj** jes(t) pakal? (...) Pakal jes(t) zgora **vuzak**, a vnut(a)re je toliko širok da nigdore ne vĕ razvĕ B(og), ki vse vĕ* (*Lucidarij iz Petrisova zbornika*, Kapetanović 2010:13)
- (6) *Ča ću sada učiniti? **Kadi** li te položiti?* (*Muka spasitelja našega*, HSP 2010:732)
- (7) *I za **puč** suza tvojih* (*Vatikanski hrvatski molitvenik*, Malić 2004:214)

U navedenim iskazima (5) prepoznat ćemo kajkavizme (*kaj*, *vuzak*), koje nalazimo u nekim srednjovjekovnim čakavskim tekstovima. S obzirom na to da iz srednjovjekovnoga razdoblja nema kajkavskih tekstova, u *Starohrvatskom rječniku* trebalo bi odrednicom *kajk.* označiti izrazite kajkavizme. Označivanje čakavizama iz štokavskih vrela i štokavizama iz čakavskih vrela u *Starohrvatskom rječniku* nema smisla jer se u tom rječniku ujedinjuju potvrde iz čakavskih i štokavskih tekstova, pa bi, primjerice, nepotrebno bilo uz rječničku natuknicu *ča* (6) staviti odrednicu *čak.* (pa i u onim slučajevima ako postoje potvrde za nju i iz štokavske korpusne sastavnice). No, trebalo bi kada i gdje je moguće označiti u rječniku one riječi koje se ističu kao regionalizmi ili komunalizmi. Riječi kao što je *kade/kadi* (6) trebalo bi označiti kao sjevernočakavske (u geografskom smislu) ili bi romanizam *puč* (7), potvrđen u dubrovačkim štokavskim vrelima (ili vrelima što su pisani na dubrovačku), trebalo označiti kao raguzeizam. Međutim, problematično je u vezi s područnim odrednicama to što ne možemo biti potpuno sigurni da na temelju prikupljene građe imamo ili stvaramo pravu sliku o negdašnjoj rasprostranjenosti riječi. Također teško je biti siguran da je ono što danas smatramo kajkavizmom nekoć doista bio (samo) kajkavizam jer ne znamo danas precizno kuda su sve prolazile negdašnje izoglose.

Kad govorimo o vremenskom raslojavanju leksika, riječ je o arhaizmima, zastarjelicama, historizmima i neologizmima. Pridavanje stilističkih odrednica *arh.* (arhaizam) i *zast.* (zastarjelica) u povijesnom rječniku problematično je jer rječnik koji obuhvaća višestoljetnu građu davno minulih vremena sažimlje uporabu nekoliko jezičnih stanja, a naša interpretativna vremenska točka ne poklapa se s vremenskom točkom u kojoj se javlja jezična potvrda. Ne možemo se smatrati kompetentnim govornicima i poznavateljima jezika u prošlosti, iako smo izvorni govornici toga istoga jezika u novije vrijeme. Zastarjelice je nemoguće prepoznati i označivati u povijesnom rječniku kao što je planirani *Starohrvatski rječnik* jer su zastarjelice riječi što se odnose na isto jezično stanje, ali različitu naraštajnu jezičnu uporabu u istom trenutku: dok je starijim govornicima određena riječ posve neutralna, mlađi naraštaji osjećaju je kao zastarjelu i nikad ju spontano ne upotrebljavaju. Međutim, neki arhaizmi, neologizmi i historizmi mogli bi se određivati u povijesnom rječniku, na primjer:

- (9) *Poklusi i raščini neprijatele moje, koji ištu dušu moju da ju otmu* (Vatikan-ski hrvatski molitvenik, Malić 2004:197)
- (10) *I učiniše satnike, ki satnici biše nad stotinu ljudi, i te satnike učiniše svake zemle ljudi.* (Ljetopis popa Dukljanina, Mošin 1850:55)
- (11) *s duži, aliti s hercezi; ... i taj pisaše i držaše razlog od ovac nikoga kneza ali hercega na Ugrih; I čuvše žena onogaj hercega smrt muža svoga,*

pojde kraľu ugarskomu i s plaćem povidi hercega, vojvode negova, a muža svoga, smrt (Ljetopis popa Dukljanina, Mošin 1850:55, 64, 65)

Oblik glagola *poklusiti* (9) nije lako identificirati jer je prepisivač toga teksta, vjerojatno ne razumjevši na tom mjestu predložak, zamijenio slova <c> + <l> slovom <d> i zapisao *podusi*, što nema smisla.² Takva zabuna i tendencija zamjene jedne riječi drugom razumljivijom/običnijom³ uz rijetkost potvrđuje riječi s nedvojbenom starinom⁴ nerijetko upućuju na to da bi se moglo raditi o riječi sa statusom arhaizma. Osim toga, status arhaizma mogao bi se riječima dodjeljivati u povijesnom rječniku na temelju iscrpne analize pisane građe i kronološkoga razvrstavanja potvrđuje, i to tako da se ustanovi uporaba neke riječi poslije vremenskoga razdoblja kad je ona bila obična (česta) i stilistički neutralna. Tu se nalazi mnogo interpretativnih zamki jer je riječ o proučavanju nestandardiziranih jezičnih idioma različitih dijalektnih obojenja, od kojih su neki konzervativni, a drugi inovativni po svojim općim značajkama. Stoga je moguće da je nekoć u jednom (konzervativnijem) govoru/dijalektu uporaba riječi bila neutralna, dok je u drugom (progresivnijem) govoru/dijalektu uporaba iste riječi bila već arhaična te su se ti odnosi reflektirali i na jezičnu uporabu u kakvu književnom tekstu. *Satnik* (10) pripada malobrojnim hrvatskim riječima kojima možemo utvrditi uporabni kontinuitet od 11. stoljeća do danas. Međutim, taj je leksem mijenjao svoja značenja s obzirom na promjene u izvanjezičnoj zbilji: najprvo je bio dio dvorske terminologije u vrijeme hrvatske narodne dinastije, a kasnije je poprimao različita značenja. Status historizma utvrđuje se u odnosu jezika s izvanjezičnim svijetom (uporaba riječi za pojavnost koja je nestala iz izvanjezične zbilje).⁵ Primjerice, *satnik* u *Vinodolskom zakonu* iz 13. stoljeća, odnosno u prijepisu toga teksta iz 16. st., nema značenje koje je imao u hrvatskoj zajednici prije 1100. godine, nego ima u kasnijem srednjem vijeku sekundarno razvijeno značenje ('općinski službenik'), pa se ne može smatrati historizmom (npr. *more činiti jati i k sebi činiti priti po ruki satnika onoga grada...* v. Bratulić 1988:74). Međutim, u primjeru koji navodimo iz Kaletićeva prijepisa hrvatske redakcije *Ljetopisa popa Dukljanina* (16. st.) nalazimo uporabu riječi *satnik*, koja je u tom kon-

² To je otkrila i opisala D. Malić 2000:110–111; Malić 2004:197.

³ U AR-u se navodi primjer glagola *klusiti* iz jednoga rukopisa Vetranovićevega teksta s napomenom da je taj glagol u drugom rukopisu zamijenjen oblikom glagola *tlačiti* (s.v. *klusiti*). V. o tom i Malić 2000:111.

⁴ Malić (2000:111) ovako to objašnjava »... rus. *klus*, polj. *klus* i češ. *klus* i izv. odnose se na konjski topot, kas (usp. i naše: *kljuse*). Prema tome, riječ je stara slavenska, kod nas uglavnom izgubljena, a ovdje potvrđena u prenesenom značenju 'uništiti, zgaziti'...«

⁵ O historizmima v. Kapetanović 2005.

tekstu historizam ('upravna funkcija, zapovjedništvo/skrb nad stotinom ljudi u vrijeme hrvatskih narodnih vladara'). Riječ *herceg* (11), koja je posuđenica iz njemačkoga preko mađarskoga jezika, imala je status neologizma u trenutku kada je, pretpostavljamo, koncem XIV. stoljeća sastavljena hrvatska verzija *Ljetopisa popa Dukljanina* (koju je Kaletić prepisao u 16. st.) jer se u pisanim vrelima počinje potvrđivati (prema AR-u) baš na prijelazu iz 14. u 15. stoljeća. Status neologizma riječ ima kada se tek počne rabiti, kao što bi bio slučaj s riječju *herceg*, što dodatno potvrđuje kontaktna sinonimija u tom tekstu (zadržana i u mlađem prijepisu): uz riječ *herceg* javljaju se tri bliskoznačne riječi (*knez*, *vojvoda*, *duž*), kojima se tumači nova riječ *herceg*.⁶

Postoji skupina stilističkih odrednica kojima se označuje način uporabe te proširenost / učvršćenost uporabe određenih leksema. Što se tiče proširenosti ili učvršćenosti, riječi mogu dobiti odrednicu *rij.* (= rijetko), *neobič.* (= neobično) ili *neodom.* (= neodomaćeno, za slabo potvrđene tuđice). Ako su riječi potvrdama ograničene samo na jednoga pisca/izvor, može im se pridati odrednica *ind.* (= individualno) ili ako je riječ o jedinoj potvrdi *nekrot.* (= *nekrotizam*). Što se načina uporabe tiče, tu postoji čitav niz mogućnosti, npr. pridjev *hrom* uz riječ *vira* zasigurno je upotrijebljen u prenesenom (metaforičkom) značenju, pa bi takvu uporabu pod rječničkom natuknicom *hrom* trebalo registrirati i označiti odrednicama *pren.* (= preneseno) ili *met.* (= metaforički). Hipokoristična imena tipa *Ive* i *Petre* trebala bi imati oznaku *hip.* (= hipokoristik). Različiti nazivi za brojne vrste lažaca koje je prezirao srednji vijek treba označiti kao pejorativne (*pej.*), npr. *hinac*, *vuhva*, *zabajavac*, *podjamljivac*, *podhibnik*, *licemir*. Svezi *prijati konac* u nekoj od rječničkih jedinica pod kojom će se opisivati taj frazem treba dodijeliti oznaku *eufem.* (= eufemizam) jer se takvim iskazom zamjenjivalo tabuizirano izražavanje riječi što su semantički povezane sa smrću. U starohrvatskim pravnim tekstovima česti su pleonazmi, pa će u obradi nekih natuknica takve sveze trebati posebno isticati, npr. pod natuknicom *skupiti se* bilo bi dobro istaknuti pleonastičko: *skupiše se vsi na kup iz Vinodolskoga zakona* (1v). I time nisu iscrpljene sve mogućnosti.

Interpretacija potvrda i dodjeljivanje uporabnih (stilističkih) odrednica ovisi o društvenom kontekstu. Primjerice, pitanje je bismo li bili u pravu kada bismo potvrdili glagola *jebati* iz 56. članka *Vinodolskoga zakona* označili u *Starohrvatskom rječniku* vulgarizmom: *Jošće: ako bi ki učinil silu ženi koj jebući ili bi hotil jebati, ima knezu platit libar 50, a toj ženi tolikoje, ako se ne bude mogal napraviti š nu po niki zakon*⁷. Što je to vulgarno određuju arbitrarne

⁶ Opširnije o tom v. Kapetanović 2013:33–34.

⁷ Prema Bratulić 1988:96.

društvene konvencije, pa je pitanje kakav je status taj glagol imao u društvu u vrijeme nastanka teksta i u vrijeme njegova najstarijega prijepisa iz 16. stoljeća. Posve pogrešno bilo bi taj i druge slične lekseme iz srednjega vijeka prozvati vulgarizmima gledajući na njih današnjim očima. Znamo da je puristička ruka reagirala na tom mjestu, ali tek u mlađem trsatskom prijepisu (17. st.) zamijenivši taj glagol eufemističnim izrazom *vazeti ženi poštenje*⁸, pa zapravo uklanjanje toga glagola ukazuje na status vulgarizma samo u vrijeme nastanka trsatskoga prijepisa.

3. Zaključak

Uočeni problemi u obradi starohrvatske jezične građe za povijesni rječnik drukčiji su nego pri leksikografskoj obradi suvremenih jezičnih podataka. Utvrdili smo da postoje ograničenja i okolnosti koje otežavaju sustavnu i sigurnu stilističku interpretaciju: nepostojanje čvrstih granica između određenih diskurza i određenih idioma, nemogućnost uživljavanja u negdašnju jezičnu djelatnost, interpretacija iz vremenske točke udaljene po nekoliko stoljeća od potvrde itd. Pridavanje stilističkih odrednica u povijesnom rječniku poput *Starohrvatskoga rječnika* moguće je, ali nije nimalo jednostavan zadatak i nerijetko podrazumijeva pomnu i opsežnu analizu građe prilikom određivanja statusa leksema ili ostvarenoga značenja. U kojoj mjeri će takvo označivanje biti ostvareno, ovisit će ne samo o stručnim kompetencijama nego i o nizu čimbenika koje prate nastajanje takva leksikografskoga pothvata (trajanje obrade, broj obrađivača, računalni programi itd.). Trebalo bi pomno razmotriti i zamisao da se neka stilistička označivanja starohrvatske leksičke građe u većoj mjeri provedu tek kada se osim općega povijesnoga rječnika budu izrađivali manji rječnici (pojedinih tekstova ili manje skupine tekstova).

⁸ Osim navedenih odrednica mogli bismo govoriti i o sociokulturnim, dakle pripadnosti ili svojstvenosti određenih leksema višim/nnižim staležima, određenim kulturnim i vjerskim krugovima i sl.

Literatura

- AR = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (I–XXIII). 1880–1976. Zagreb: JAZU.
- Babić, Stjepan. 1981. Stilske odrednice u našim rječnicima. *Jezik* 28/3, 79–91.
- Bratulić, Josip (prir.). 1988. *Vinodolski zakon 1288, Faksimil / diplomatičko izdanje / kritički tekst / tumačenje / rječnik*. Biblioteka Posebna izdanja. Zagreb: Globus–NSK–JAZU–Pravni fakultet.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost*. Povijest hrvatske književnosti, 2. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber–Mladost.
- HSP = Kapetanović, Amir. 2010. Lucidarij iz Petrisova zbornika. *Grada za povijest književnosti hrvatske* 37, 1–32.
- Kapetanović, Amir. 2005. Historizmi i semantičke promjene. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31, 153–163.
- Kapetanović, Amir; Malić, Dragica; Štrkalj Despot, Kristina. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: Pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Biblioteka Hrvatska jezična riznica. Niz Starohrvatska vrela. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Kapetanović, Amir. 2013. 'Staro' i 'novo' u jeziku Kaletićeva prijepisa hrvatske redakcije Ljetopisa popa Dukljanina, *Ricerche slavistiche* 11 (LVII), 21–37.
- Malić, Dragica. 2000. Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latini. *Filologija* 34, 97–128.
- Malić, Dragica. 2002. *Nacrt za hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje.
- Malić, Dragica (prir.). 2004. *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. Stari pisci hrvatski, 43. Zagreb: HAZU.
- Menac, Antica. 1998. Pitanja stilističke kvalifikacije u općim i frazeološkim rječnicima. *Filologija* 30–31, 261–266.
- Mošin, Vladimir (prir.) 1950. Ljetopis popa Dukljanina. Latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i »Hrvatska kronika«. Zagreb: Matica hrvatska.
- Tikvica, Ljubica. 2009. Lingvostilističke odrednice u rječnicima hrvatskoga jezika. O nekim poteškoćama stilističkoga označivanja u jezikoslovnoj leksikografiji. *Studia lexicographica* 1–2 (4–5), 5–13.

Stylistic determinants in the planned old croatian dictionary

Abstract

Lexicographic resources of higher quality include data on the stylistic status of particular lexemes or their individual meanings. Stylistic determinants in a lexicographic entry are important to users of the modern status of living languages, as they can be used to correctly select a particular word and use it appropriately in a particular context. Considering that descriptions of historical language need not include usage instructions, the question arises as to whether historical dictionaries should include stylistic determinants in their lexicographic entries. These determinants have been foreseen by the initial draft for lexicographic research for the Old Croatian Dictionary (Đ. Malić, *Nacrtak za hrvatski rječnik do Marulića i njegovih suvremenika*, Zagreb, 2002). This paper will consider whether or not they are justified in the Old Croatian Dictionary and similar historical dictionaries on the basis of the lexicographic interpretation of Old Croatian examples.

Ključne riječ: Starohrvatski rječnik, stilističke odrednice, povijesna leksikografija, srednji vijek

Key words: Old Croatian dictionary, stylistic determinants, historical lexicography, Middle Ages

